

Organizacja turystyki w parkach narodowych w opinii odwiedzających

Hanna Prószyńska-Bordas

Abstrakt. Badanie ankietowe przeprowadzone wśród 4044 osób w wybranych 12 polskich parkach narodowych pozwoliło na poznanie opinii odwiedzających o stanie przygotowania do turystyki i zagospodarowania obszaru. Wyniki przeanalizowano w zależności od formy zwiedzania (piesi badani w 12 parkach, rowerzyści w 8 parkach, kajakarze w 2 parkach). Znaczna liczba respondentów zauważyła braki w przygotowaniu terenu dla turystyki, przy czym rowerzyści byli istotnie bardziej krytyczni (61,2%) niż piesi (47,4%). Odsetek respondentów, którzy nie byli w pełni zadowoleni z organizacji turystyki wahał się od 31% (Bieszczadzki PN) do 75% (Świętokrzyski NP). Analiza czynnikowa pozwoliła na wyróżnienie trzech typów turystów: 1. zadowolonych, 2. niezadowolonych z wewnętrznej dostępności obszaru (szlaki, informacja o terenie), 3. niezadowolonych ze stanu sanitarnego (pojemniki na śmieci, toalety, czystość) oraz innych mankamentów (dostępność komunikacyjna i parkowanie, nieodpowiednie zachowanie turystów, itp.) Uchybienia stanu i oznakowania szlaków oraz dostępności informacji turystycznej są problemem przede wszystkim dla turystów na nizinnych obszarach leśnych, pozbawionych wybitnych punktów orientacyjnych (jak Kampinoski PN), natomiast zaśmiecenie i brak odpowiedniego systemu urządzeń sanitarnych doskwierają odwiedzającym parki narodowe o nasilonym ruchu turystycznym (jak Pieniński PN).

Słowa kluczowe: infrastruktura turystyczna, turysta, opinia konsumenta, park narodowy

Abstract. Organization of tourism in the national parks in the opinion of visitors. The results of a poll investigation carried out on 4044 visitors to the chosen 12 Polish national parks allowed to determine their preferences and opinion on the park facilities. The results were analyzed considering the form of visit (walking in 12 parks, cycling in 8 parks, canoeing in 2 parks). Every second respondent noticed some deficiencies in the preparation of the area for tourism, cyclists were significantly more critical (61,2%) than pedestrians (47,4%). The percentage of respondents who were not fully satisfied with the park facilities and organization of tourism ranged from 31% (Bieszczadzki NP) to 75% (Świętokrzyski NP). Three type of tourists can be distinguished: 1. satisfied, 2. discontented with the inner accessibility of the area (trails, information), 3. discontented with the sanitary condition (trash bins, toilets, tidiness) as well as other difficulties (access and parking, inappropriate behaviour of other visitors, etc.). Problems with use of trails and tourist information are significant in the plain forest areas like Kampinoski NP, devoid of major

orientation points, whereas problems with littering and sanitary conditions are typical for heavy tourist flow areas as in case of Pieniński NP.

Keywords: tourist facilities, visitor, consumers opinion, national park

Wstęp

W dyskusji nad sposobami i intensywnością społecznego użytkowania lasów i obszarów Natura 2000, w perspektywie wdrażania reguł zrównoważonego rozwoju, ważne są doświadczenia uzyskane na obszarach przyrodniczych, które już od dziesięcioleci są intensywnie wykorzystywanych do turystyki i rekreacji. Do takich należą parki narodowe. Nie mały ruch turystyczny wymaga odpowiedniej organizacji tak, by zachować adekwatną miarę w udostępnianiu – nie przekroczyć limitu chłonności turystycznej i przepustowości szlaków (Partyka 2010, Matczak 2002, Witkowski et al. 2010). Chodzi o odpowiednie kształtowanie popytu poprzez system zarządzania, obejmujący sferę procesów decyzyjnych i realnych wyznaczających kierunek rozwoju gospodarki turystycznej (Poskrobko, Kiryluk 2005) a także o harmonijne powiązanie założeń planistycznych ze strategiami rozwoju obszarów przyległych (Solon 2010), przy czym zagospodarowanie rekreacyjno-turystyczne obszarów leśnych i chronionych musi spełniać normy, związane z ochroną środowiska i krajobrazu (Eagles, Hornback 1999, Middleton L.T., Middleton J. 2003).

Zagospodarowanie wnętrza parku narodowego na potrzeby odwiedzających polega na stworzeniu sieci szlaków turystycznych dla różnych form wędrówek, miejsc służących obsłudze, informacji i edukacji odwiedzających, punktów widokowych, parkingów a niekiedy urządzeń komunikacji zbiorowej. W parkach narodowych preferowany jest model turystyki „łagodnej”, przede wszystkim pieszej, na szczególnych warunkach dopuszcza się inne formy turystyki (rowerowej, wodniackiej, konnej, itp.). Monitorowaniu satysfakcji użytkowników służy m.in. analiza zażaleń i sugestii klientów, wywiady ankietowe oraz obserwacja bezpośrednia i za pośrednictwem systemu monitoringu (Pettebone et al. 2010).

Cel i metoda

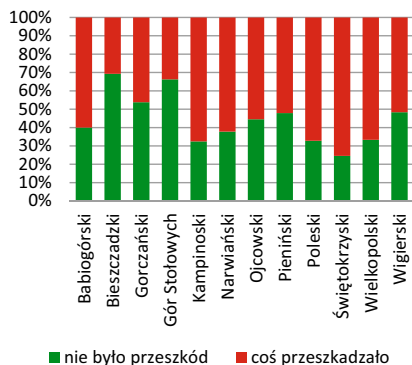
Praca miała na celu zbadanie opinii osób przebywających w parkach narodowych odnośnie poszczególnych aspektów użytkowania turystyczno-rekreacyjnego samego parku a także obszarów recepcyjnych bezpośrednio z nim związanych. Postawiono następujące pytania: czy turyści są w pełni usatysfakcjonowani z organizacji turystyki i zagospodarowania rekreacyjno-turystycznego parku? Czy postrzeganie braków w infrastrukturze turystyczno-rekreacyjnej zależy od uprawianej formy aktywności (piesza, rowerowa, kajakowa)? Jakie elementy związane z przystosowaniem i użytkowaniem rekreacyjno-turystycznym parków narodowych w opinii respondentów źle funkcjonują lub wymagają poprawy w poszczególnych parkach narodowych?

Do badań wybrano 12 parków, czyli ponad połowę z 23 tego typu obiektów istniejących w Polsce. Ze względu na trudności związane z finansowaniem dojazdu pominięto 3 parki Polski Zachodniej najbardziej oddalone od ośrodka warszawskiego. Pozostałe dobrano tak, by były reprezentowane rozmaite typy krajobrazu, stopnie natężenia ruchu turystycznego i etapy rozwoju funkcji turystycznej w okolicach. Wzięto pod uwagę 3 parki położone w pobliżu wielkich

aglomeracji (Kampinoski, Ojcowski, Wielkopolski), w których dużą rolę odgrywają krótkie pobyty rekreacyjne mieszkańców miast. Respondentami było 4044 osób ankietowanych w sposób losowy w latach 2005-2012 w 12 parkach narodowych: Gór Stołowych (691), Świętokrzyskim (632), Ojcowskim (507), Gorczańskim (404) i Wigierskim (404) oraz Bieszczadzki, Kampinoski, Narwiański, Pieniński, Poleski, Słowiński i Wielkopolski (średnio po 200 osób). W niektórych parkach górskich penetracja rowerowa jest dopuszczalna tylko po drogach jezdnych i na nielicznych szlakach, toteż trudno było o odpowiednią pulę respondentów rowerowych. W parkach Wigierskim i Narwiańskim oprócz pieszych i rowerzystów ankietowano kajakarzy spływających Czarną Hańczę (328 osób) i Narwią (50 osób). Dane przeanalizowano w programie statystycznym IBM SPSS Statistics 20. Statystyczną istotność różnic pomiędzy wypowiedziami wyróżnionych grup zweryfikowano funkcją χ^2 Pearsona ($p=0,05$). Wykorzystano również analizę czynnikową metodą głównych składowych (Rószkiewicz 2011).

Wyniki

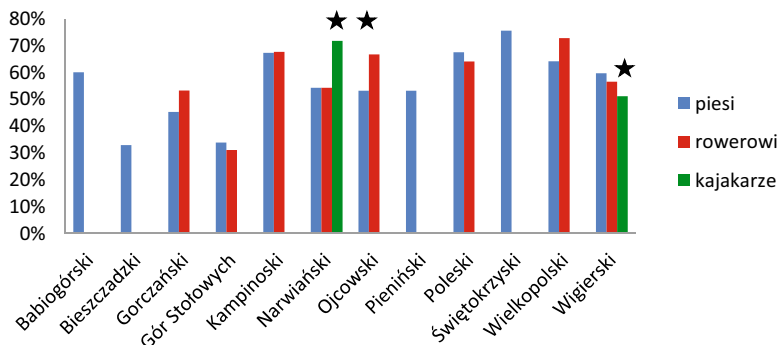
Turystykę i rekreację w parkach narodowych uprawiają różne grupy demograficzno-społeczne. Niewielka przewaga mężczyzn zaznacza się szczególnie w parkach, w których wędrowka wymaga sporej kondycji (Bieszczadzki, Gorczański) i w podmiejskich parkach leśnych (Wielkopolski, Kampinoski), za przyczyną turystyki rowerowej, często długodystansowej (włącznie z dojazdem na rowerze z miejsca zamieszkania), częściej uprawianej przez mężczyzn (Dzioban 2012). Średnio dwie trzecie odwiedzających (66,3%) to ludzie poniżej 40. roku życia. Pokolenie starsze, od 60. roku życia stanowi 6,6%, z istotną przewagą mężczyzn ($p=0,04$). Pod względem aktywności zawodowej dominują osoby pracujące (ogółem 63,5%), pozostałe grupy to studenci (16,2%), młodzież szkolna (8,3%), emeryci (7,6%) i niewielki odsetek osób niepracujących. Większość respondentów poruszała się pieszo (81,7%), cześć na rowerze (10,2%). Znaczny odsetek turystów rowerowych stwierdzono w Kampinoskim Parku Narodowym (48,3%) i w Wielkopolskim (30,9%), następnie w Ojcowskim (19,0%), Poleskim (18,9%), Narwiańskim (15,9%), Gorczańskim (11,5%). Osobną grupę respondentów (8,0%) stanowili kajakarze spływający szlakiem wodnym w obrębie parku narodowego.

Ryc. 1. Odsetek respondentów usatysfakcjonowanych i nie w pełni usatysfakcjonowanych stanem turystyki w parku narodowym

Fig. 1. Percentage of respondents satisfied and not totally satisfied with the organization of tourism in the national park

Na ryc. 1. zamieszczono odsetki respondentów nie mających zastrzeżeń do stanu turystyki w poszczególnych parkach narodowych. Największy odsetek osób w pełni zadowolonych z organizacji turystyki stwierdzono w parkach górskich: Bieszczadzkim (69,3%) i Gór Stołowych (66,3%) a następnie Gorczańskim (53,8%). W parkach Ojcowskim, Pienińskim i Wigierskim opinie pozytywne i krytyczne były rozłożone mniej więcej po równo. Najmniejszy odsetek osób w pełni zadowolonych stwierdzono w parku Świętokrzyskim (24,6%), następnie w Kampinoskim (32,5%), Poleskim (32,8%), Wielkopolskim (33,3%) i Babiogórskim (40,0%).

Ryc. 2. Odsetki respondentów w grupie pieszych, rowerzystów i kajakarzy stwierdzających braki w elementach infrastruktury służącej odwiedzającym, * – różnica istotna statystycznie

*Fig. 2. Percentage of respondents unsatisfied with the organization of tourism by type of activity (walking, cycling, canoeing), * – statistically significant difference*

Na ryc. 2 przedstawiono – w podziale na formę uprawianej turystyki – odsetki osób, które nie były usatysfakcjonowane stanem organizacji turystyki i infrastrukturą turystyczną. W wynikach dla poszczególnych parków pominięto opinie turystów rowerowych w tych parkach, gdzie ankietowanych rowerzystów było mniej niż 25 (Bieszczadzki, Pieniński, Świętokrzyski) lub ich nie było wcale (Babiogórski).

Biorąc pod uwagę całą badaną populację, bez podziału na konkretne parki, piesi i rowerzyści różnią się istotnie ($p=0,000$) poglądami na temat organizacji turystyki i zagospodarowania parków, mankamenty stwierdzali znacznie częściej rowerzyści (61,2%) niż piesi (47,4%). W podziale na poszczególne parki (ryc.1) istotna różnica uwidacznia się w Ojcowskim Parku Narodowym, z którego infrastruktury w większym stopniu niezadowoleni byli rowerzyści (66,7%) niż piesi (53,1%).

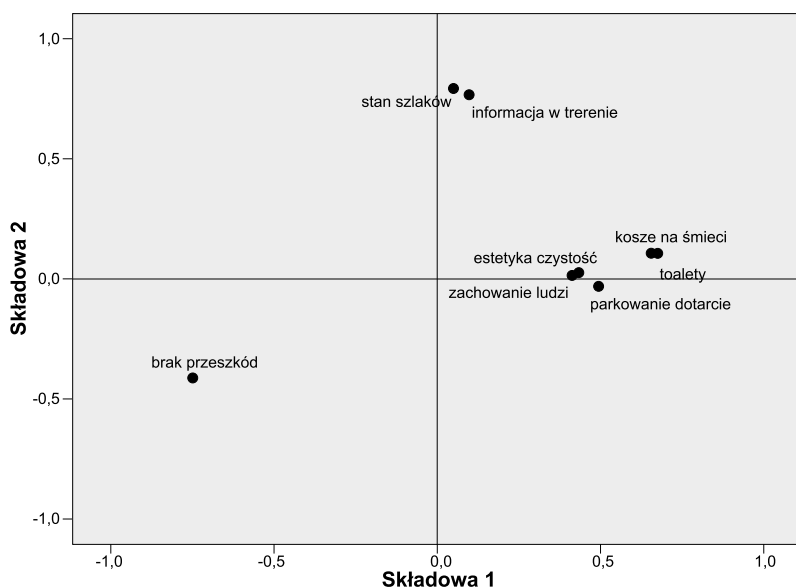
Opinia rowerzystów dotyczy 8 badanych parków. Spośród nich za najlepiej przygotowane pod względem infrastruktury rowerzyści uznali Park Narodowy Gór Stołowych (69% zadowolonych), przed Gorczańskim (46,8%) i Wigierskim (46,4%). Najmniejszy odsetek rowerzystów w pełni usatysfakcjonowanych stwierdzono w parkach nizinnych: Wielkopolskim (27% zadowolonych) i Kampinoskim (32% zadowolonych), które nota bene są szeroko udostępnione do wędrowek rowerowych i notują pokaźny odsetek rowerzystów wśród odwiedzających (Dzioban i in. 2013, Prószyńska-Bordas 2012).

Niewiele polskich parków narodowych dysponuje warunkami do uprawiania turystyki kajakowej. Pokonywanie szlaku wodnego kajakiem jest zupełnie innym doświadczeniem

niż poruszanie się po łądzie, często łączy się z noclegiem (na ogół w namiocie) na terenie parku narodowego, stąd opinie kajakarzy są jakościowo inne niż turystów wędrujących po łądzie. Przeszkody wywołane słabym przygotowaniem infrastruktury turystycznej w Narwiańskim Parku Narodowym częściej nękały kajakarzy niż turystów poruszających się po łądzie, jest to różnica istotna statystycznie o prawdopodobieństwie $p=0,036$. Natomiast w Wigierskim Parku Narodowym kajakarze byli istotnie bardziej zadowoleni niż turyści poruszający się po łądzie ($p=0,037$).

Analiza metodą czynnikową (głównych składowych) pozwala na wyłonienie typów opinii. W przypadku wyróżnienia dwóch składowych (ryc. 3), wyjaśniających łącznie 43% wariancji, można wyróżnić dwa typy turystów zgłaszających uwagi krytyczne:

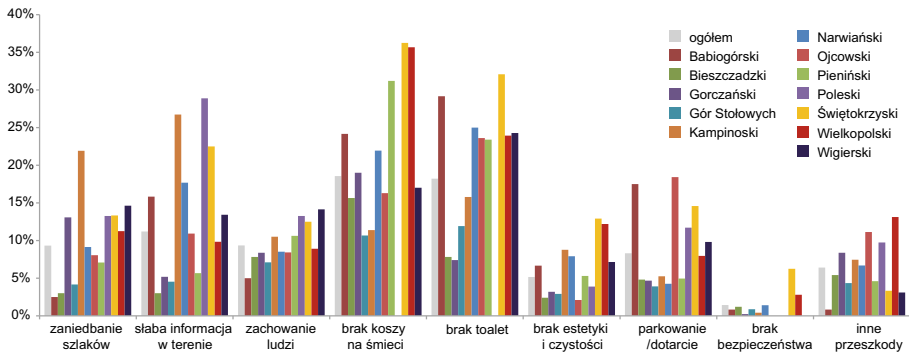
- zaniepokojeni utrudnieniami penetracji parku (stanem szlaków i informacją w terenie),
- zaniepokojeni stanem sanitarnym, dostępnością komunikacyjną i naruszaniem porządku przez ludzi.

Ryc. 3. Wyodrębnione główne składowe metodą analizy czynnikowej (rotacja Varimax z normalizacją Kaisera), z pominięciem zmiennych brak bezpieczeństwa i inne przeszkody

Fig. 3. Principal components obtained by factor analysis (rotation Varimax, normalization of Kaiser)

Na ryc. 4. przedstawiono strukturę zauważonych przez respondentów braków w organizacji turystyki i zagospodarowaniu obszaru w poszczególnych parkach narodowych.

Ryc. 4. Rozkład badanych mankamentów w organizacji turystyki i zagospodarowaniu parku narodowego w opinii respondentów

Fig. 4. Structure of deficiencies in the organization of tourism and park facilities as judged by respondents

W świetle sondażu opinii odwiedzających można zauważyć słabe punkty przystosowania parków narodowych do turystyki. Podjęcia czynności korekcyjnych wymagają aspekty wskazane w tab.1.

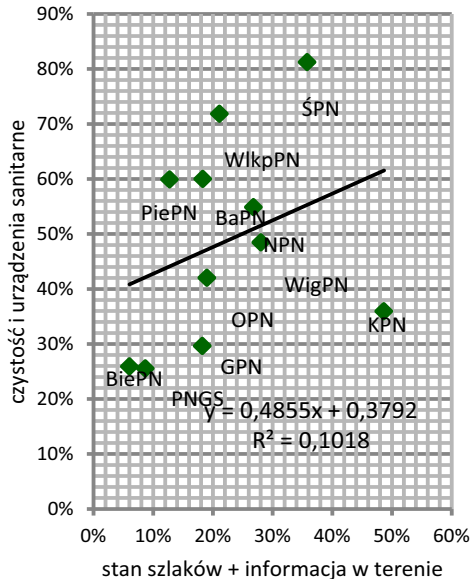
Tab. 1. Główne braki w organizacji turystyki i zagospodarowaniu parku

Table 1. Principal deficiencies in the organization and park facilities

Park	Mankamenty zauważone przez ponad 10% respondentów
Babiogórski	brak toalet i pojemników na śmieci
Bieszczadzki	brak pojemników na śmieci
Gorczański	brak pojemników na śmieci, zły stan szlaków
G. Stołowych	brak toalet
Kampinoski	słaba informacja w terenie i zły stan szlaków
Narwiański	brak toalet i pojemników na śmieci, słaba informacja w terenie
Ojcowski	toalety, parkowanie, pojemniki na śmieci, informacja w terenie, inne przeszkody
Pieniński	brak pojemników na śmieci, zachowanie ludzi
Poleski	słaba informacja w terenie, brak toalet
Świętokrzyski	brak pojemników na śmieci i toalet, brak estetyki i czystości, zły stan szlaków, słaba informacja w terenie
Wielkopolski	brak pojemników na śmieci i toalet, brak estetyki i czystości, zły stan szlaków, słaba informacja w terenie
Wigierski	zły stan szlaków, słaba informacja w terenie, kajakarze: niewłaściwe zachowanie innych turystów

Niedociągnięcia w stanie szlaków zauważano najczęściej w Kampinoskim Parku Narodowym (21,9% ankietowanych). Informacja o terenie, w porównaniu z innymi mankamentami, jest najsłabsza w parkach Poleskim (28,9%) i Kampinoskim (26,8%). Nieodpowiednie zachowanie innych turystów dało się we znaki w Wigierskim Parku Narodowym, w opinii 14,1% respondentów, których bulwersowało wrzucanie przez tury-

stów śmieci do wód Parku, zakłócanie ciszy nocnej na polach biwakowych przez nocne zabawy uczestników spływów pijących alkohol. Brak pojemników na śmieci i związany z tym nieporządek najczęściej był przyczyną niezadowolenia turystów w Pienińskim Parku Narodowym, gdzie stwierdził ten brak co czwarty turysta (31,2%). Brak toalet najbardziej uwyraźnił się w Świętokrzyskim Parku Narodowym, w odczuciu 32,1% turystów a także w Babiogórskim Parku Narodowym (29,2%). Kłopoty z dotarciem na miejsce i parkowaniem można, według wskazań 18,4% turystów, uznać za typowe dla Ojcowskiego Parku Narodowego, gdzie w dni szczególnego nasilenia ruchu tworzą się zatory drogowe. Poczucie braku bezpieczeństwa osiągnęło najwyższe notowania w Świętokrzyskim Parku Narodowym, gdzie wrażenie niepełnego bezpieczeństwa miało 6,3% turystów. Często wiązało się to z ruchem kołowym na drodze z Huty Szklanej na Święty Krzyż, wyposażonej w bardzo wąskie chodniki. Uchybienia innej natury najliczniej stwierdzane były w Wielkopolskim Parku Narodowym, wyrażone zostały przez 13,1% odwiedzających ten park. Spowodowane były one głównie uciążliwością bliskiego sąsiedztwa osiedli ludzkich.

Ryc. 5. Względna ocena stanu parku i elementów zagospodarowania (oprócz Poleskiego PN)
Fig. 5. Relative evaluation of the park condition and its facilities (except Poleski National Park)

Na ryc.5 zawarto wykres względnych ocen sumy dwóch grup elementów mających, w świetle otrzymanych wyników, największe znaczenie dla turystów. Pierwsza grupa (oś X) to suma odsetków głosów krytycznych odnośnie elementów związanych z penetracją parku (stan szlaków i informacja w terenie). Druga grupa (oś Y) to suma odsetków uwag odnoszących się do czystości i braku urządzeń sanitarnych (pojemników na śmieci, toalet). Generalnie turyści lepiej ocenili parki górskie. Za najlepszy w tym rankingu można uznać Bieszczadzki Park Narodowy. Problemy sanitarne są mocniej odczuwane w parkach o większym obciążeniu ruchem turystycznym, czego przykładem jest Pieniński Park Narodowy.

Dyskusja i podsumowanie

Na podstawie struktury zgłaszanych mankamentów w organizacji turystyki można wyróżnić pięć typów parków narodowych:

- parki, w których przeważa typowa góraska turystyka wędrowska, nie mające szczególnego punktu słabego (Bieszczadzki, Gorczański), ewentualnie trudność mogą stanowić kłopoty zewnętrzne, logistyczne (dojazd, parkowanie) jak w Babiogórskim PN,
- parki borykające się z problemem odpadków pozostawianych przez turystów, są to tereny użytkowane przez szerokie rzesze odwiedzających, stąd respondenci zgłaszali potrzebę ustawienia większej liczby koszy na śmieci oraz toalet (Pieniński),
- parki leśne położone poza górami, gdzie głównym problemem jest słaba informacja w terenie (Poleski) i zaniedbanie szlaków (Kampinoski),
- parki sąsiadujące z obszarami o funkcji gospodarczej i mieszkaniowej, gdzie dominują inne przeszkody, związane z niekompatybilnością funkcjonowania parku z innymi formami użytkowania terenu (Ojcowski, Wielkopolski),
- parki, które na swym terenie posiadają znaczną bazę kempingów i pól namiotowych, gdzie problemem staje się pozostawianie na noc turystów, zakłócających spokój innym (Wigierski PN).

Uwagi respondentów w kwestii pojemników na śmieci wynikają po części z nieświadomości sobie polityki parku, zakładającej, że turyści powinni zabierać ze sobą swoje odpadki. Brak respektowania tego przez pewną część odwiedzających prowadzi do zaśmiecenia terenu. Nawet turyści świadomi, że jakiegokolwiek składowanie śmieci (nawet w pojemnikach) nie jest w parku wskazane ze względu na całość przyrody, wolą zło mniejsze (obecność pojemników) niż większe (porzucone śmieci). Odczucie słabego oznakowania i nieobecności w terenie pożądanego elementu informacji turystycznej spowodowane może być brakiem zintegrowanego systemu informacji przestrzennej lub zaniedbaniem czy degradacją tego systemu (nieodnawiane szlaki, zerwane drogowskazy, zniszczone tablice) a również niedostatecznymi umiejętnościami i wyposażeniem turystów, którzy wybierają się na wycieczkę słabo przygotowani, bez mapy i odpowiednich narzędzi (kompas, GPS), licząc, że droga sama ich zaprowadzi do celu. Niedociągnięcia w stanie szlaków w Kampinoskim Parku Narodowym wynikają z dużej powierzchni tego parku, dużego kilometrażu znakowanych szlaków turystycznych i trudnego do penetracji terenu (bagna, wydmy). Szlaki wiodące przez tereny zabagnione są okresowo zalewane przez wodę, liczba kładek jest niewielka, zalanych miejsc nie sposób przebyć, turyści muszą się wycofywać, nie czują się komfortowo.

Osobnym problemem jest powszechne udostępnienie wód parku do spływów kajakowych, szczególnie z noclegiem na terenie parku. Turyści korzystający z tej formy rekreacji mają różnicowane przygotowanie do turystyki kwalifikowanej, nie wszyscy są zadowoleni z pionierskich warunków spływu. Wyposażenie pól biwakowych w obliczu nasilenia ruchu turystycznego nie jest wystarczające, co przyczynia się do deterioracji warunków sanitarnych. Ważne wydaje się zastosowanie działań wychowawczych i kontroli przestrzegania regulaminu parku, w tym wprowadzenia ograniczeń w dystrybucji i spożywaniu alkoholu podczas imprez turystycznych na terenie parku narodowego.

Na podstawie badań w wybranych parków narodowych w Polsce można stwierdzić, że uwagi krytyczne turystów dotyczą różnych aspektów a żaden z nich nie jest przeważający. Ogólnie najwięcej spostrzeżeń zebrano pod adresem elementów, które mają za zadanie

optymalizować penetrację obszaru. Chodzi o system informacji w terenie i system szlaków turystycznych. Wskazuje to poniekąd też i na to, że turyści mają problemy z sytuowaniem się przestrzennym, nie mają pewności co do możliwych wariantów zwiedzania i tras do tego przeznaczonych, sprawia im trudność podążanie za znakami. Niejednokrotnie sygnalizują błędnie oznakowane miejsca na szlakach.

Dyrekcje parków narodowych okresowo naprawiają i wymieniają zniszczone elementy infrastruktury turystycznej. Dzięki środkom (m.in. z NFOŚiGW) w wielu parkach sfinalizowano konkretne projekty polepszające stan infrastruktury turystycznej i zniwelowano szereg braków, które jeszcze kilka lat temu były problemem dla odwiedzających. Między innymi w Świętokrzyskim Parku Narodowym w okresie trwania badań były realizowane inicjatywy, związane z Millenium Świętokrzyskim. Objęły one również okolice parku. W otoczeniu tego parku sytuacja znacznie się poprawiła dzięki wybudowaniu w Hucie Szklanej nowoczesnego kompleksowego ośrodka obsługi ruchu turystycznego. Podobne inwestycje, kanalizujące i deglomerujące ruch turystyczny na wrażliwych pod względem ekologicznym obszarach turystycznych, prowadzone są w całym kraju. Nie wydaje się, by istniała jedna gotowa formuła działań w celu optymalizacji udostępnienia turystycznego, która miałaby zastosowanie do wszystkich obszarów chronionych. Naśladowanie tego, co robią inni nie zawsze jest skuteczne wobec odmiennych warunków lokalnych.

Urządzenia wewnątrz parku służące do liniowej kanalizacji ruchu turystycznego (szlaki, kładki, ogrodzenia, itp.) czy do wypoczynku odwiedzających są nietrwałe. Preferowane surowce naturalne (drewno, materiały mineralne zbliżone do występujących in situ) są niestety nieodporne na warunki meteorologiczne, na erozję i ruchy masowe gruntu, zwłaszcza po ulewnych deszczach i roztopach. Elementy drewniane, mimo konserwacji, butwieją i wymagają bardzo częstej wymiany. Parki narodowe nie nadążają z wymianą zużytej infrastruktury i naprawą szlaków turystycznych. Przeinwestowanie w okresie hossy mści się na wizerunku parku w okresie bessy. Utrzymanie sprawności systemu obsługi ruchu turystycznego, realizowane na obszarach prawnie chronionych zgodnie z długoterminowym planem ochrony, oparte na monitoringu realnie występującego ruchu turystycznego, wymaga operatywności gospodarzy terenu, zapobiegania deterioracji stanu parku i usuwania uchybień na bieżąco.

Literatura

- Dzioban K. 2012. Studia nad ruchem rekreacyjno-turystycznym w Kampinoskim Parku Narodowym, Niepublikowany maszynopis pracy doktorskiej, Akademia Wychowania Fizycznego w Warszawie.
- Eagles P., Hornback K. 1999. Guidelines for public use measurement and reporting at parks and protected areas. International Union Conservation Nature, Gland.
- Matczak A. 2002. Metodyka badań ruchu turystycznego na obszarach chronionych. W: Partyka J. (red.) Użytkowanie turystyczne parków narodowych, Instytut Ochrony Przyrody PAN, Ojcowski Park Narodowy, Ojców: 17-22.
- Middleton L.T., Middleton J. 2003. Guidelines for Management Planning of Protected Areas. World Commission on Protected Areas, Best Practice Protected Area Guidelines Series, 10.
- Partyka J. 2010. Ruch turystyczny w polskich parkach narodowych. *Folia Turistica*, 22: 9-24.
- Pettebone D., Newman P., Lawson S.R. 2010. Estimating visitor use at attraction sites and trailheads in Yosemite National Park using automated visitor counters. *Landscape and Urban Planning*, 97, 4: 229-238.

- Posadzińska I. 2006. System monitorowania zadowolenia klientów. Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Gospodarki w Bydgoszczy, seria Turystyka i Rekreacja, 3: 61-68.
- Poskrobko B., Kiryluk H. 2005. Ogólny model systemu zarządzania turystyką na obszarach przyrodniczo cennych. W: Poskrobko B. (red.) Zarządzanie turystyką na obszarach przyrodniczo cennych, Wyd. Wyższej Szkoły Ekonomicznej w Białymstoku, Białystok : 171-194.
- Prószyńska-Bordas H. 2012, Cechy i zachowania osób odwiedzających Wielkopolski Park Narodowy pieszo i na rowerze, w: Łuczak J., Szczepańska M., Bronowicki S. (red.) Wybrane aspekty aktywności turystycznej i rekreacyjnej, Wielkopolska Wyższa Szkoła Turystyki i Zarządzania w Poznaniu Poznań 2012, Poznań, s. 125-151.
- Rószkiewicz M. 2011. Analiza klienta. Predictive Solutions, Kraków.
- Solon J. 2010. Sytuacja planistyczna na obszarach parków narodowych i parków krajobrazowych. W: Śleszyński P., Solon J. (red.) Prace planistyczne a konflikty przestrzenne w gminach. Studia KPZK PAN, 130, Komitet Przestrzennego Zagospodarowania Kraju PAN, Warszawa: 73-89.
- Witkowski Z., Adamski P., Mroczka A. 2010. Granice ingerencji turystyki i rekreacji na obszarach lądowych parków narodowych i rezerwatów przyrody. PRĄDNIK, Prace i Materiały Muzeum im. Prof. Władysława Szafera, 20: 427-440.

Hanna Prószyńska-Bordas
Zakład Teorii Turystyki
Akademia Wychowania Fizycznego
hanna.bordas@awf.edu.pl